

Psychoanalytic research in Parvin's poetry.

Maliheh Alinezhad^{1*}

1. *Center for the Great Islamic Encyclopedia

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Received:
21/05/2024

Accepted:
12/08/2024

In this research, the psychoanalytic analysis of personality traits in the debates and narrative poems of Parvin Etsami was done, and relying on Sigmund Freud's psychological theory, various defense mechanisms such as projection, compensation, Selective perception, Pretend to be reluctant, fantasy, rationalization, replacement, suppression or Repression, sublimation or exaltation in symbolic characters in different situations were investigated and analyzed. Behavioral disorders in some characters were also shown.

It was found that Parvin Etisami, as a psychotherapist poet, treated the characters and the audience with the methods of semantic therapy, poetry therapy, psychodrama, verbal communication, humor and psychotherapy. In his poems, Parvin has shown that every man is self-fulfilled and has been able to achieve such a position by exalting his qualities and knowing, achieving and tolerating his unconscious. Since many readers connect with literary texts through identification, these texts can be the most effective versions of psychoanalysis and psychotherapy from a practical point of view, and in this way, a deep connection between psychological science can be established.

Key words: psychoanalysis, literature, Parvin, defense mechanisms

Cite this article: Maliheh ., Alinezhad. (2023). Psychoanalytic research in Parvin's poetry, *Interdisciplinary research in persian Language and literature*, , Vol. 2, New Series, No.2, Autumn and Winter2023, pages:239-258.

DOI: 10.30479/IRPLI.2024.20406.1137

© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

***Corresponding Author:** Maliheh Alinezhad

Address: Center for the Great Islamic Encyclopedia

E-mail: malihealinezhad3@gmail.com

پژوهشی روانکاوانه در شعر پروین اعتصامی

ملیحه علی نژاد^{۱*}

^۱دکتری زبان و ادبیات فارسی؛ مدرس دانشگاه، نویسنده، ویراستار و پژوهشگر دایره المعارف بزرگ اسلامی.

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله: در این پژوهش، به بررسی روانکاوانه ویژگی‌های شخصیت در مناظره‌ها و اشعار روایی پروین
مقاله پژوهشی اعتصامی پرداخته شد و با تکیه بر نظریه روانشناختی زیگموند فروید، انواع مکانیسم‌های دفاعی
مانند فرافکنی، جبران، درک گزینشی، تظاهر به بی‌میلی، خیالبافی، دلیل تراشی، تعویض، سرکوبی یا
دریافت: واپس‌زدن، تصعید یا والایش در شخصیت‌های سمبلیک در موقعیت‌های مختلف بررسی و تحلیل
۱۴۰۳/۰۳/۰۱
پذیرش: شد. همچنین اختلالات رفتاری موجود در برخی از شخصیت‌ها نشان داده شد. مشخص شد که
۱۴۰۳/۰۵/۲۲
پروین اعتصامی به‌عنوان شاعری روان‌درمانگر با روش‌های معنادرمانی، شعردرمانی، پسیکودرام،
ارتباط کلامی، طنز و روان‌پالایی به درمان روحی و روانی شخصیت‌ها و مخاطب پرداخته است.
پروین در اشعارش نشان داده است که انسان خودشکوفاست و توانسته است با تصعید و والایش
صفات خود و شناخت، دستیابی و مدارا با ناخودآگاه خویش به چنین موقعیتی دست یابد. از آنجا
که بسیاری از خوانندگان از طریق همذات‌پنداری با متون ادبی ارتباط برقرار می‌کنند، این متون با
نگرش کاربردی می‌توانند مؤثرترین نسخه‌های روانکاوی و روان‌درمانی باشند و بدین‌گونه می‌توان
پیوندی عمیق میان علم روانشناسی و ادبیات ایجاد کرد.

کلمات کلیدی: پروین اعتصامی، ادبیات، شخصیت، روانکاوی، مکانیسم‌های دفاعی.

استاد: علی نژاد، ملیحه (۱۴۰۲). پژوهشی روانکاوانه در شعر پروین اعتصامی، دوفصلنامه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای زبان و ادبیات

فارسی، سال دوم، دوره جدید، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۲: ۲۵۸-۲۳۹.

DOI : 10.30479/IRPLI.2024.20406.1137

حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

۱- مقدمه

بدون تردید، بین ادبیات و شاخه‌های متنوع علوم انسانی، پیوندهای نهانی و درخور تعمق وجود دارد. از جمله، ادبیات و روانشناسی که محور اصلی هر دو، بررسی روح و روان انسان است. از این رو، تلاش محققان در برخی از شاخه‌های جدید علوم انسانی، یافتن مؤلفه‌های مشترک بین ادبیات و علوم انسانی است. ادبیات منظوم و مثنوی فارسی با سابقه چند هزار ساله خود، نمایانگر نبردها، صحنه‌های احساسی، عاشقانه، هجران و سیر و سلوک انسان‌ها است.

بررسی شخصیت‌ها و تحلیل روانکاوی اعمال و اندیشه‌های آن‌ها، علاوه بر آنکه موجب آگاهی از لایه‌های ذهنی نویسنده می‌شود، چشم‌اندازی جدید را در برابر دیدگان دانش‌پژوهان و محققان باز می‌کند. این پژوهش نیز با بهره‌گیری از نظریه مکانیسم‌های دفاعی فروید، تلاش می‌کند تا نگاه تازه و عمیق‌تری بر ذهن و زبان اشعار پروین اعتصامی، داشته باشد. پروین اعتصامی، مهین بانوی شعر معاصر، فرزند یوسف اعتصامی، در تاریخ ۲۵ اسفند ۱۲۸۵ شمسی در تبریز متولد شد. در کودکی با پدر به تهران آمد. ادبیات فارسی و عربی را نزد پدر آموخت. خانه پدرش میعادگاه ارباب فضل و دانش بود و پروین همواره آنان را با قریحه سرشار خود، دچار حیرت می‌ساخت. در ۱۳۰۳ ش دوره مدرسه آمریکایی تهران را با موفقیت به پایان رساند و در همان‌جا به تدریس پرداخت (مجموعه مقالات نکوداشت پروین، ۱۳۸۶: ۲۳). بیان مسئله: محور اصلی مباحث و استدلال‌های علوم انسانی، از جمله ادبیات و روانشناسی شخصیت انسانی است. در متون ادبی، شخصیت‌ها در برخی از داستان‌ها، حکایات و تمثیل‌ها به گونه‌ای پردازش می‌شوند که ذهن برخی محققان را علاوه بر تحقیق و بررسی در حوزه ادبی خویش، به سمت علومی چون روانشناسی هدایت می‌کنند. شاخه روانشناسی شخصیت، نگاه ویژه‌ای به روح و روان و رفتار انسان دارد. اغلب شخصیت‌های داستان‌ها، همان شخصیت‌های دنیای واقعی هستند. رفتارها و عکس‌العمل‌های آن‌ها را دارند. به گونه‌ای که بسیاری از روانشناسان، در تحقیقات خود از ویژگی رفتاری آن‌ها برای تحلیل و تفسیرهای خود، سود می‌جویند.

هدف علم روان‌شناسی، درمان اختلالات روحی و رفتاری انسان است و از طرف دیگر، هدف شاعران و نویسندگان بیان حقایق زندگی، انعکاس عواطف و احساسات و رفتارهای انسان در آثارشان و در نهایت، تعالی و تکامل صفات انسانی و معرفی نیکی‌ها و بدی‌هاست. پروین اعتصامی، از جمله شاعران معنی‌گرایی است که در حکایات و داستان‌های خود به بیان جزئیات درونی و روحی شخصیت‌ها پرداخته است. با بررسی این شخصیت‌ها دریافته‌ایم که هر کدام از آن‌ها دارای ویژگی‌های خاصی هستند و در موقعیت‌های مختلف رفتارهای گوناگونی از خود بروز می‌دهند و نیز شیوه‌های دفاعی خاصی را در برابر رویدادها به کار می‌گیرند.

بدین ترتیب تلاش می‌کنیم تا به این سؤالات پاسخ دهیم که: آیا بین ادبیات و علم روانشناسی پیوندی وجود دارد؟ ارتباط و پیوند علم روانشناسی با ادبیات چگونه و تا چه اندازه است؟ آیا میان شخصیت‌هایی که ادیبان (شاعران و نویسندگان) انتخاب می‌کنند با ویژگی‌های شخصیتی آنان پیوند و ارتباط وجود دارد؟ این پیوندها به چه شیوه‌هایی قابل بررسی است؟ شخصیت‌هایی که پروین در اشعار خود انتخاب کرده است چه نوع اختلالات روحی دارند؟ چه نقاط قوتی دارند؟ شخصیت‌های شعر پروین، در مواجهه با رویدادهای مختلف از چه مکانیسم‌ها و شیوه‌های دفاعی استفاده می‌کنند؟ پروین برای درمان اختلالات روحی و دستیابی به شخصیت سالم و کامل و خودشکوفا، چه راه‌حل‌هایی ارائه می‌دهد؟ آیا متون ادبی می‌توانند در درمان اختلالات روحی و رفتاری مؤثر باشند؟

از آنجا که هر اثر ادبی، انعکاسی از دنیای درون و تحولات روحی و ویژگی‌های شخصیتی صاحب آن اثر است، در این مقاله، تلاش می‌کنیم تا با روشی علمی به بررسی برخی اختلالات روحی و روش درمان و روانکاوی شخصیت‌های داستان‌ها و نیز ویژگی‌های روحی و شخصیتی پروین اعتصامی بپردازیم. ضرورت تحقیق: این‌گونه تحقیقات، نشان می‌دهند که هر محقق علوم انسانی می‌تواند با پیوند شاخه‌های مختلف علوم انسانی، فصل جدیدی در مطالعات میان‌رشته‌ای باز کند. این پژوهش به گونه‌ای است که حاصل آن می‌تواند یک نگرش کاربردی به متون ادبی باشد. از آنجا که هدف علم روانشناسی، شناخت و درمان اختلالات رفتاری است، متون ادبی و عرفانی، مؤثرترین نسخه‌های روانکاوی و روان‌درمانی هستند. شناخت اختلالات شخصیتی در آن‌ها، آشنایی با مکانیسم‌های دفاعی و معرفی ویژگی‌های انسان سالم، در پیشگیری از مشکلات و بحران‌های جسمی و روحی نقش مؤثری دارند. انسان معاصر نیازمند است تا با مطالعه علمی و تخصصی لایه‌های شخصیتی و روند رشد و تکامل روحی خویش و نیز نحوه رویارویی با رویدادهای زندگی آشنا شود. لذا با مطالعه این آثار، می‌تواند الگوهای مناسبی برای رفتارهای خود انتخاب کند، با دنیای درون و ذهن خود، آشنا شود و به خودشناسی دست یابد. این پژوهش‌ها برای پیوند هر چه بیشتر این دو علم در جهت تکامل بشریت است.

پیشینه تحقیق: تاکنون، پژوهش‌های فرهنگی، نقدهای اجتماعی و سیاسی و نیز زبان‌شناختی فراوانی بر اشعار پروین اعتصامی انجام شده است (مجموعه مقالات نکوداشت پروین اعتصامی: ۱۳۸۶) و ... ولی هنوز، پژوهشی با رویکرد روانشناختی بر اشعار پروین اعتصامی انجام نشده است. این مقاله برای نخستین بار تلاش کرده است به روانکاوی شخصیت‌های حکایات پروین اعتصامی و نیز خود شاعر، با رویکردی روان‌درمانی به این اثر بپردازد. البته پژوهش‌های بسیاری در مورد مکانیسم‌های دفاعی و استفاده از آن‌ها در آثار مختلف و رمان‌ها و داستان‌های مختلف انجام شده است؛ همچنین «بررسی نظریه‌های روانشناسانه عطار و مولوی» (حجازی: ۱۳۸۹)؛ «تحلیل رفتار متقابل شخصیت‌ها در داستان شیر و گاو از کلیله و دمنه»، از احمد رضی و سمیه حاجتی در نشریه متن‌شناسی ادبی، دوره ۴، شماره پیاپی ۱، خرداد ۱۳۹۱ش؛

«بررسی تطبیقی مکانیسم‌های دفاعی در شعر ابوالعلاء معری و شوریده شیرازی» از علی اصغر حبیبی و رضا اصغری، در پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی پژوهشگاه علوم انسانی، سال اول، شم ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ش؛ همچنین «نقد روان‌شناختی آثار فروغ فرخزاد براساس مبانی روان‌کاوی فروید و آدلر»، از علی دهقان و سهیلا قاسمی، در فصلنامه زبان و ادب فارسی، دوره ۴، شم ۱۲، آذر ۱۳۹۱ش، نیز «بررسی روان‌شناختی یک غزل از مولانا با تکیه بر آراء یونگ و فروید» از عبدالله قاسمی و مهدی رضا کمالی بانیانی در نشریه بهارستان سخن (ادبیات فارسی)، سال ۱۳۹۱، دوره ۸، شماره ۲۰، انجام شده است.

۲- بحث

برای بررسی روان‌کاوانه هر متن ادبی، دو دیدگاه را می‌توان در نظر گرفت. نخست آنکه متن، تا چه حد نمایانگر شخصیت روحی و روانی پدیدآورنده آن است و دیگر آنکه اثر هنری در جهت درمان آلام و پریشانی‌های روحی چه سودی برای انسان دارد؟ از آنجا که خواننده با خواندن داستان، می‌تواند تصویری از شخصیت خود را در آثار ادبی جست‌وجو کند، نقش متون ادبی در تغییر و تکامل و شکل‌گیری شخصیت خوانندگان بسیار است. ادبیات داستانی و روانشناسی، به بررسی شخصیت‌های مختلف انسانی در دنیای اطراف می‌پردازند. درواقع داستان‌ها، تجربه عینی یا ذهنی زندگی انسان هستند. هر شخصیت انسانی، در برابر شرایط و رفتارهای دیگران، عکس‌العمل خاصی نشان می‌دهد. با استفاده از نظریه‌های مکانیسم‌های دفاعی می‌توان به تحلیل رفتار شخصیت‌ها پرداخت.

بسیاری از شاعران نامدار از جمله مولوی، سعدی، عطار و... نخبگانی هستند که با توجه به وسعت دید و بلندنظری و احاطه یافتن به همه جنبه‌های درونی انسان، در مقام یک درمانگر روحی، می‌توان از آثارشان به‌عنوان نسخه روان‌کاوی انسان‌های دیگر و روان‌درمانی آن‌ها استفاده کرد.

پروین اعتصامی، همانند بزرگان شعر کلاسیک فارسی، بسیاری از مضامین اجتماعی، اخلاقی و عرفانی را با استفاده از حکایت و تمثیل در اشعار خود بیان می‌کند. او در مقام راوی حکایت و به روش دانای کل، همه حکایت را از زبان قهرمانان و شخصیت‌ها بازگو می‌کند و خود نتیجه‌گیری می‌کند. به واقعیت‌ها توجه می‌کند، به زشت و زیبا و هر چه هست، مجال بروز می‌دهد. شعر او در برگیرنده لایه‌های مختلف شخصیتی و تیپ‌های گوناگون و طبقات مختلف اجتماعی است از رفوگر تا قاضی، از کودک تا پیرمرد و حتی موجودات غیربشری؛ از حیوانات تا جمادات و گیاهان. دیوان او شامل همه اجزا و افراد تشکیل‌دهنده یک جامعه است. بنابراین، بستر خوبی برای پژوهش‌های انسانی است. استفاده پروین از سبک مناظره و آزادی بیانی که او به شخصیت‌ها داده است، سبب شده تا شخصیت‌ها به شرح و توصیف حالات و تمنیات درونی و تفکرات خود پردازد.

به نظر روانشناسان، سررشته اغلب ناهنجاری‌ها و مکانیسم‌های دفاعی، در روح و روان ما نهفته است که در صورت فراهم شدن شرایط، خودبه‌خود، زمینه بروز پیدا می‌کنند. اولین بار، فروید، مبحث مکانیسم‌های دفاعی را به‌عنوان یک دوره روانکاوی به کار برد، ولی آن را طبقه‌بندی نکرد. دختر او، آنا فروید در ۱۹۳۰م تئوری او را گسترش داد و طبقه‌بندی کرد. در این جستار، به تعریف مکانیسم‌های دفاعی و انواع مکانیسم‌هایی که شخصیت‌های شعر پروین، در مواجهه با رویدادهای مختلف استفاده کرده‌اند، می‌پردازیم.

۱-۲- مکانیسم‌های دفاعی

در روانشناسی و روانکاوی، هر یک از عکس‌العمل‌های متنوع شخصیت ناخودآگاه که برای حفظ ضمیر خودآگاه به کار گرفته می‌شود، مکانیسم‌های دفاعی به شمار می‌رود. «مکانیسم‌های دفاعی (Defense Mechanism)، شیوه‌های غیرارادی و تقریباً ناخودآگاه، برای کاهش اضطراب و حفظ شخصیت هستند که کم‌وبیش، تحریف واقعیت و خودفریبی در آن‌ها به چشم می‌خورد» (شفیع آبادی، ۱۳۶۵: ۵۵). مکانیسم‌های دفاعی برای پیشگیری از تحقیر، نداشتن اعتمادبه‌نفس، ناامیدی، اضطراب و برقراری سازگاری با دیگران در مواجهه با رویدادهای مختلف زندگی و به‌طور کلی برای ادامه حیات و حفظ تعادل و استواری شخصیت فرد، ضروری هستند. در اینجا انواع مکانیسم‌های دفاعی که شخصیت‌های حکایت‌های مختلف را که در موقعیت‌های گوناگون به کار می‌برند، تحلیل می‌کنیم:

الف- فرافکنی: نرمال ل. مان (Normal L. Man)، این مکانیسم را از نوع مکانیسم‌ها و واکنش‌های جبرانی می‌داند. او می‌گوید: «وقتی ما افکار یا آرزوهای خود را به دیگران نسبت می‌دهیم یا وقتی موقعیت‌های بی‌معنی، برحسب انگیزه‌های ما دارای معنی می‌شوند و زمانی که شخصی احساس گناه می‌کند با این تصور که دیگران نیز گناهکارند، همه به‌نوعی، عنوان فرافکنی می‌کنند.» (نرمان ل. مان، ۱۳۶۴، ج ۱: ۶-۴۹۴).

حدود ۲۰ حکایت، در دیوان پروین اعتصامی وجود دارد که شخصیت‌های آن دچار فرافکنی می‌شوند. حکایت‌ها و تمثیل‌هایی مانند دزد و قاضی، سیه‌روی، نکوهش بیجا، و... در حکایت «دزد و قاضی»، دزد برای دفاع از جرمش، قاضی را راهزن خطاب می‌کند: گفت هستم همچو قاضی راهزن / ... / من ز دیوار و تو از در می‌بری. همچنین در «نکوهش بیجا»: سیر و پیاز فرافکنی کرده و یکدیگر را متهم به بدبویی می‌کنند: تو گمان می‌کنی که شاخ گلی / / تو هم از ساکنان این کوئی ... و در حکایت «سیه روی» در مناظره دیگ و تابه، هر دو یکدیگر را متهم به سیه‌رویی می‌کنند (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۳۳، ۱۶۵، ۲۵۳). پروین اعتصامی در این حکایت‌ها با بی‌طرفی و همانند یک روان‌درمانگر، با سؤال و جواب‌هایی که بین دو طرف مناظره رد و بدل می‌شود، به بسیاری از بیماریهای اخلاقی و روحی و رازهای نهانی آنها پی

می‌برد و نشان می‌دهد که اگر هر کدام از صفات یا رفتارهای غیرطبیعی؛ مانند حرص و طمع، به شکل افراطی، ظاهر شوند، به ناهنجاری تبدیل می‌شوند که حتماً باید با آن‌ها مبارزه شود. مکانیسم‌های دفاعی نباید سپر توجیه رفتارهای ضداخلاقی و ارزشی به شمار آیند.

ب- جبران: (Compensation)، عبارت است از اغراق در یکی از مشخصات یا رفتارهای شخصی، به منظور کاستن از احساس حقارت و نقایص و کمبودهای خود همچنین می‌توان گفت، جبران ناتوانی شخص در امری با توانایی او در امری دیگر، می‌پوشاند و زیاده‌روی در یک خصلت پسندیده، باعث جبران یک خصلت ناپسند و ترمیم یک عقب‌افتادگی خیالی یا واقعی می‌گردد. خودنمایی‌ها و هذیان‌های بزرگ‌منشی، همه نمونه‌هایی از کوشش فرد در پنهان ساختن نقایص به شمار می‌آیند» (احمدوند، ۱۳۶۷: ۴۱).

در حکایت «شوق برابری» زاغ، برای جبران نقیصه خود، دم طاووس را بر خود می‌بندد: باغ بکاوید و بهرسو شتافت / تا دو سه دانه پر طاوس یافت / بست دو بر دم یک دیگر بسر / گفت مرا کس نشناسد دگر. اما طاووس، به او گوشزد می‌کند که این ترفندها، هیچ سودی برایت ندارد؛ تو همان زاغ هستی (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۷۳). افراد شایسته و مستعد و شخصیت‌های سالم، نیازی به استفاده از این مکانیسم‌ها ندارند. در حکایت «مور و مار»، مورچه نمایانگر یک شخصیت سالم است که کمبودهای خود را پذیرفته و در جهت استفاده از نقاط قوت و صفات مثبت و تکامل خود، گام برداشته است. اما در حکایت «پایمال آز»، مورچه، از ناتوانی‌اش در برابر فیل گرفتار عقده حقارت و خودکم‌بینی است و به همین جهت مکانیسم دفاعی جبران در او بروز می‌کند: من از این ساعت شدم پیل دمان / ... / فیل گفت این راه مشکل واگذار / کار خود می‌کن ترا با ما چکار (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۰۲).

پروین، عقاید دو طرف مدعی را بیان می‌کند و در مقام راوی حکایت، به روش دانای کل، همه حکایت را از زبان قهرمانان و شخصیت‌های داستان و حکایت بازگو می‌کند و نتیجه را خود بیان می‌کند. به واقعیت‌ها توجه می‌کند. به زشت و زیبا و هر چه هست، مجال بروز می‌دهد و همچنین با دقت، به شرح و توصیف حالات و تمنیات درونی و تفکرات و ذهنیات شخصیت‌ها می‌پردازد. نتیجه داستان نیز در جهت تصعید صفات و خود شکوفایی شخصیت‌های داستان است.

ج- درک گزینشی: ما انسان‌ها، در تفسیر رویدادهای پیرامون خود، دچار پیش‌داوری‌های شخصی می‌شویم. عواملی مثل ترس، خشم و حب و بغض‌های شدید موجب لغزش در ادراک ما می‌شود. علی‌اکبر سیاسی در تعریف درک گزینشی (Selective perception) می‌نویسد: «ما امور عالم را همیشه آن‌چنان‌که واقعاً هستند نمی‌بینیم، بلکه گاهی آن‌ها را چنان‌که دلمان می‌خواهد باشند، ادراک می‌کنیم؛ به عبارت دیگر، امور را با چشم دل می‌بینیم نه با چشم عقل» (سیاسی، ۱۳۴۹: ۹۲)

در اغلب حکایت‌های پروین و در مناظره‌ها و کشمکش‌ها، شخصیت‌های داستان، گرفتار درک‌گزینشی هستند. پروین با نشان دادن این ویژگی، سعی دارد تا با گشودن افق وسیع‌تر و افزایش معرفت، از لغزش‌ها و خطاهای انسان، جلوگیری کند. از نظر پروین، حرص، آز و تکبر موجب درک‌گزینشی ما در تفسیر رویدادهاست. در داستان «طوطی و شکر»؛ تاجری از کشور هندوستان، طوطی زیبایی خرید و علاقه زیادی به او داشت؛ روزی به او گفت: هنگامی که من خوابیدم، تو مواظب خانه باش و همانند یک نگهبان از اشیای گرانبه‌قیمت پاسبانی کن؛ اما پس از آنکه از خواب بیدار شد، متوجه شد که دزد، همه اشیای قیمتی را برده است. زمانی که علت را از او جویا شد، طوطی پاسخ داد که چون غذایم شکر است، از نظر من، تنها کالای باارزش در خانه، شکر است مواظبت کردم تا کسی به آن دستبرد نزند: (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۸۲). در حدود چهل حکایت، در دیوان پروین وجود دارد که شخصیت‌های آن دچار درک‌گزینشی هستند؛ از جمله در حکایت «گفتار و کردار»، شیر و گربه به سبب شناخت نداشتن و تفسیر نادرست تنها از بخشی از توانایی‌های خود و طرف مقابل باخبرند اما ضعف‌های خویش اطلاعی ندارند و بدین سبب خود را به هلاکت می‌افکنند: شنید گربه نصیحت ز شیر و کرد سفر / نمود در دل غاری تهی و تیره مکان / ... / نمود آرزوی شهر و در امید فرار... (همان، ۱۳۲۰: ۲۱۴). همچنین در حکایت «نشان آزادگی» در مناظره سوزن و پیرهن، آنگاه که پیرهن، از سوزن شکوه می‌کند که: ببین ز جور تو ما را چه زخم‌ها بتن است، سوزن در برابر آن تفسیر اشتباه می‌گوید: هر آن قماش که از سوزنی جفا نکشد / عبث در آرزوی همنشینی بدن است (همان، ۱۳۲۰: ۲۵۱). و بدین‌گونه در حکایت «گل و خار» نیز شاهد تفسیرهای ناقص و اشتباه هستیم (نک: همان، ۱۳۲۰: ۲۲۴). در حکایت‌های پروین، معمولاً یک طرف مناظره عاقل است و شخصیت سالم و کاملی دارد و حتی تا حد یک فیلسوف و اندیشمند، پاسخ‌های درست و منطقی به طرف مقابل می‌دهد.

د- تظاهر به بی‌میلی: یکی دیگر از مکانیسم‌های دفاعی، تظاهر به بی‌میلی (reluctance pretentious) است. «هر گاه آدمی مایل به چیزی باشد و به دلایلی نتواند خود را به آن برساند، محاسن آن چیز را نادیده گرفته و برایش معایب و نقایصی در نظر می‌آورد تا دیگران وی را از آن منصرف کنند و مطمئن‌ش سازند که در اشتباه بوده و اکنون که روشن شده و از اشتباه بیرون آمده است، دیگر میلی به آن چیز ندارد» (سیاسی، ۱۳۴۹: ۹۱).

در دیوان پروین، تظاهر به بی‌میلی، به شکل رضا به قضای الهی و تقدیر و سرنوشت دیده می‌شود. البته رضا به قضای الهی در ادبیات و عرفان، یک مرتبه عالی برای انسان و عارف است؛ در حالی که تظاهر به بی‌میلی در روان‌شناسی یک مکانیسم دفاعی برای توفیق سازگاری فرد با محیط است. حکایت‌های «عمر گل» و نیز «قدر هستی» از این نمونه‌اند که در آن گل سرخ که عمرش کوتاه است در پاسخ به سرو که عمری طولانی دارد اظهار بی‌میلی به دنیای زودگذر می‌کند: گفت فکر و کم و بسیار مکن / ... /

ما بدین یک‌دم و یک لحظه خوشیم / ما بخندیم به هستی و به مرگ / ... / یک نفس بودن و نابود شدن / درخور این غم و این ماتم نیست (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۹۴) و نیز در حکایت «عمر گل» می‌گوید: چو خواهد چرخ یغماگر زبونت / ... / چه نامی چون نماند از من نشانی / چه جان بخشی چو باقینست جانی (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۸۴). در «فریب آشتی» نیز گونه‌ای دیگر از بی‌میلی برای فریب دیگران دیده می‌شود. گربه برای فریب موش، خود را بی‌میل به شکار نشان می‌دهد اما موش فریب نمی‌خورد (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۹۱). در حدود ده حکایت، در دیوان پروین وجود دارد که این مکانیسم دفاعی در آن دیده می‌شود. ه- خیالبافی: این مکانیسم نیز نقش مهمی در ایجاد تعادل در زندگی برعهده دارد. این مکانیسم دفاعی، برای جبران ناکامی و حقارت به کار می‌رود.

«خیالبافی (Fantasy)، یکی از اشکال خواب یا رؤیا (شب یا روز) است که طی آن، شخص، اعمال خاصی را در پندار خود انجام می‌دهد. خیالبافی، نقش مهمی را در زندگی به عهده دارد. مخصوصاً در مورد شرایط ناکام‌کننده، نقش یک «مفر» را بازی می‌کند.» (همان، ۲۰۸-۹). «خیالبافی وقتی از نظر بهداشت روانی خطرناک می‌شود که ارتباط آن با واقعیت قطع شود و طی آن، فرد سعی کند در تخیلات خود، آرزوهایی را بپروراند که انجام آن‌ها امکان‌پذیر نیست» (همان، ۴۹۱). در دیوان پروین، این مکانیسم دفاعی کاربرد چندانی ندارد. در چند حکایت دیده شده است. از جمله «کیفر بی‌هنر» آنجا که هیمه و چوب خوش موقع سوختن به یاد می‌آورد: خوش آن زمان که مرا نیز بود جایگی / میان لاله و نسرين و سوسن و عنبر / حریر سبز بتن بود پیش از این ما را ... (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۲۰۶).

و- دلیل تراشی (Rationalization): یکی دیگر از مکانیسم‌های دفاعی است که از نظر احمدوند، «فرد برای توجیه اعمال ناگوار و پرلغزش خود به جست‌وجوی علت‌هایی در خارج می‌پردازد تا از احساس نگرانی، خودکم‌تریبینی و ناراحتی خویش بکاهد. اصطلاح دلیل تراشی را ارنست جونز (Ernest Jones) به کار برده است و آن را نوعی تطابق با محیط می‌داند که به وسیله آن، فرد به علل انگیزه‌های ناشناخته، مرتکب عملی می‌شود و سپس، برای توجیه آن، دلایل مختلفی ارائه می‌دهد» (احمدوند، ۱۳۶۷: ۸-۷۷).

در حکایت‌های «روبه نفس»، «تیمارخوار»، «گرگ و سگ»، «ناآزموده» و «قائده تقدیر»، نمونه‌هایی از دلیل تراشی دیده می‌شود. حتی در بعضی از حکایت‌ها، شخصیت‌ها برای توجیه اعمال خود، بخت و قضای الهی را بهانه قرار می‌دهند؛ مانند «حکایت روبه نفس»: بگفت ار تیره دل یا هرزه گردیم / درین ره هرچه فرمودند کردیم / گرم سرپنجه و دندان بود سخت / مرا این مایه بود از کیسه بخت (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۵۲).

این مکانیسم دفاعی نیز، کاربرد چندانی ندارد و در چند حکایت به کار رفته است.
 ز- تعویض (Replacement): سیاسی در تعریف این مکانیسم می‌گوید: «هر میل یا خواسته غریزی که به موانعی برخورد کند و نتواند برآورده شود، ایجاد تنیدگی روانی و ناراحتی می‌کند. برای رفع این تنیدگی ناراحت‌کننده، میل مزبور یا پس‌زده می‌شود و به ناخودآگاه می‌رود یا اینکه جای خود را به خواسته دیگری که برآوردن آن، مجاز و امکان‌پذیر است، می‌دهد.» (سیاسی، ۱۳۴۹: ۹۳).

این مکانیسم، در دو حکایت دیده شده است. در حکایت «ناآزموده»، قاضی پس از بیمار شدن و رسیدن به سن کهولت، شغل خود را به پسرش می‌سپارد و او را بر مسند قضاوت می‌نشانند تا بدین وسیله به آرامش برسد: خوش گذشت از صید خلق ایام من / ای پسر دامی بنه چون دام من / حق بر آن کس ده که میدانی غنی است / گر سراپا حق بود مفلس دنی است (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۲۴۷-۲۴۸).

ح- سرکوبی یا واپس‌زدن: سرکوبی یا واپس‌زدن (Repression)، نیز یکی از مکانیسم‌های روانی است که دکتر احمدوند، آن را در حکم عمل مقدماتی کلیه فعالیت‌های دفاعی و روانی می‌داند که «به پس راندن و تبعید غیرارادی افکار و انگیزه‌های ناپسند و تحمل‌ناپذیر به درون شعور تاریک ذهن، مربوط است» (احمدوند، ۱۳۶۷: ۳۱۷).

در حکایت‌هایی مانند صید پریشان می‌گوید: کجا خواهم نهادن زین قفس پای / چه خواهم دید زین حصن غم‌افزای / چه خواهم خورد غیر از دانه دام... همچنین در «قلب مجروح» گفته است: طفل فقیر را هوس و آرزو خطاست، و نیز در حکایت طفل یتیم می‌گوید: رقعۀ دانم زدن بجامۀ خویش / چکنم نخ کم است و سوزن نیست / درس‌هایم نخوانده ماند تمام چکنم در چراغ روغن نیست /... همچنین در حکایت «دو هم‌راز» آن‌گاه که می‌گوید: بگفت منزل مقصود آنچنان دور است که فکر کوتاه ما را بدان رسیدن نیست. سرکوبی و واپس‌زدن غرایز و آرزوها، در ضمن بیان آلام و دردها مشاهده می‌شود. (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۱۴۱، ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۹۴).

ط- تصعید یا والایش: در بسیاری از آثار ادبی منظوم و مثنوی فارسی، سعی شده است تا صفات و حالات پست و ویرانگر به صفات متعالی‌تر و حیات‌بخش تبدیل شوند. در حکایت‌ها و مناظره‌ها و تمثیل‌ها در دیوان پروین اعتصامی نیز جهت‌گیری حکایات، به سمت تصعید و والایش صفات است. والایش یا تصعید (Sublimation)، تغییر کشش‌های غریزی به سمت رفتار اجتماعی قبول و قابل ستایش و تمجید است. در عمل تصعید، از بروز کشش‌های غریزی به صورت اصلی خود ممانعت می‌شود و بدان‌ها جهت مقبولی داده می‌شود (شفیع آبادی، ۱۳۶۵: ۵۸).

در اغلب حکایات و اشعاری که پروین سروده است، مناظره‌ها با مکانیسم دفاعی تصعید یا والایش به پایان می‌رسد درواقع هدف پروین از سرودن حکایات و مناظره‌ها رسیدن به مرحله والایش و کمال انسانی است. در حدود ۴۰ حکایت وجود دارد که به طور مشخص در آن‌ها، مکانیسم دفاعی تصعید بیان

شده است. از جمله در حکایت «ارزش گوهر»، آنجا که می‌گوید: دانا نجست پرتو گوهر ز مهره‌ای / عاقل نخواست پاکی جان خوش از تنی (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۸۲)، یا در پایان حکایت «بلبل و مور»: ما نگرفتیم ز بیگانه وام / پخته ندادیم بسودای خام (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۹۴). و نیز در این ابیات: عاقل از کار بزرگی طلبید / تکیه بر بیهده گفتار نداشت / ... / آنکه با خوشه قناعت می‌کرد / چه غم از خرمن و خروار نداشت (اعتصامی، ۱۳۲۰: ۸۲). با تحلیل و بررسی حکایت‌ها و تمثیل‌ها، در دیوان پروین مشخص می‌شود که هر کدام از صفات و یا رفتارهای نابهنجار و غیرطبیعی مثل افسردگی، حسادت، خود بزرگ بینی، خودکم بینی، ترس و... که همه از اختلالات عاطفی هستند، که می‌توان با تصعید و تغییر جهان‌بینی و الایش صفات، درمان کرد و به غم پسندیده، اعتماد به نفس، تواضع و چاره‌اندیشی تبدیل کرد. البته، در کتب روانشناسی، انواع مختلفی از مکانیسم‌های دفاعی شناخته شده است؛ از جمله، جابجاسازی، تثبیت، هیستری، پرخاشگری و ... که در دیوان پروین وجود ندارند و یا تعداد آنها انگشت-شمار است.

- رابطه کمال‌گرایی مثبت و منفی و مکانیسم‌های دفاعی

کمال‌گرایی (perfectionism)، به منزله تمایل پایدار فرد، به وضع استانداردهای کامل و دست‌نیافتنی و تلاش برای تحقق آن است. همچنین کمال‌گرایی را معادل برآورده‌ساختن توقعات و انتظارات خود و دیگران با کیفیتی برتر و بهتر از آنچه موقعیت اقتضا می‌کند، به حساب می‌آورند. در کمال‌گرایی نابهنجار، فرد از تلاش و رقابت برای برتری و کمال، لذت می‌برد و در عین حال، محدودیت‌های شخصی را به رسمیت می‌شناسد ولی در کمال‌گرایی نابهنجار و نورویتیک (نوعی بیماری) فرد به دلیل انتظارات غیرواقع‌بینانه، هرگز از عملکرد خود خشنود نخواهد بود (بشارت، ۱۳۸۴: ۸).

باتوجه به تقسیم‌بندی بالا، کمال‌گرایی را به دو دسته کمال‌گرایی مثبت و کمال‌گرایی منفی تقسیم کرده‌اند. کمال‌گرایی مثبت، همان کمال‌گرایی نابهنجار است و به رفتارهایی گفته می‌شود که هدفشان کسب موفقیت‌ها و پیشرفت‌های سطح بالا به منظور دستیابی به پیامدهای مثبت است و کمال‌گرایی منفی به رفتارهایی گفته می‌شود که هدفشان، کسب موفقیت‌ها و پیشرفت‌های سطح بالا، به منظور اجتناب یا فرار از پیامدهای منفی است (همان: ۹).

روانشناسان عقیده دارند که افراد برای رسیدن به کمال و موفقیت، از مکانیسم‌های مختلفی استفاده می‌کنند. روانشناسان، مکانیسم‌های دفاعی را شامل مکانیسم‌های رشدیافته و مکانیسم‌های رشدنیافته و نورویتیک می‌دانند. مکانیسم‌های دفاعی رشدیافته؛ شامل تصعید یا الایش، جبران، تعویض و... است و مکانیسم‌های دفاعی رشدنیافته؛ شامل فرافکنی، دلیل تراشی، خیالپردازی، جابجایی، پرخاشگری و... است (مکانیسم‌های دفاعی نورویتیک، مربوط به بحث ما نمی‌شود) (همان: ۱۳۸۴، ۱۲ و ۱۳).

روانشناسان با تحلیل‌های آماری نشان داده‌اند که کمال‌گرایی مثبت، با مکانیسم‌های دفاعی رشدیافته، همبستگی و رابطه مثبت و با مکانیسم‌های دفاعی رشدنا یافته رابطه و همبستگی منفی دارد. «کمال‌گرایی مثبت از طریق آمادگی‌ها و توانمندی‌های فرد، برای واقع‌بینی محدودیت‌ها و امکانات شخصی، فرد را از انتظارات و اهداف غیرواقع‌بینانه که موجب ناکامی می‌شوند، دور می‌کند و به فرد این امکان را می‌دهد تا در پرتو واقع‌بینی، از مکانیسم‌هایی چون والایش و تصعید و فرونشانی امیال و آرزوها استفاده کند.

کمال‌گرایی براساس مثبت‌نگری و توجه به موفقیت‌ها بنا نهاده شده است و فرد را برای رسیدن به اهداف و پیامدهای مثبت، مجهز می‌کند و به‌جای اضطراب و نگرانی، مثبت‌نگری و خوش‌بینی نسبت به تحقق اهداف و آرمان‌ها را در فرد فعال می‌سازد و کمال‌گرایی منفی، از طریق تشدید و تقویت انتظارات غیرواقع‌بینانه، از یک سو، فرد را همواره با شکست و ناکامی در تحقق معیارها و برآورده ساختن اهداف و انتظارات مواجه می‌سازد و از سوی دیگر با دور ساختن فرد از واقعیت‌ها، موجب تضعیف قدرت واقع‌بینی می‌شود. کمال‌گرایی منفی، براساس اضطراب و نگرانی در مورد شکست‌ها بنا نهاده شده است و اضطراب و نگرانی تحقق نیافتن اهداف و معیارها را بر فرد تحمیل می‌کند و منفی‌نگری را افزایش می‌دهد و موجب بروز اختلالات و بیماری‌های روانی می‌شود (نک: بشارت، ۱۳۸۲، ۱۷-۱۹).

با توجه به اینکه در حکایات و داستان دیوان پروین، مکانیسم مثبت تصعید و والایش، کاربرد بیشتری نسبت به مکانیسم‌های منفی فرافکنی و خیال‌بافی و... داشته است، می‌توان نتیجه گرفت که پروین خود، از لحاظ روانشناختی، فردی کمال‌گرای مثبت‌نگر بوده است و تلاش او نیز برای ترویج کمال‌گرایی مثبت هست و خواندن حکایات و اشعار، مخاطب را در رسیدن به کمال و موفقیت و سعادت یاری می‌دهد.

۳- اختلالات روانی و شیوه‌های درمان

همان‌طور که می‌دانیم اختلالات شخصیتی و روانی متعدد هستند. به همین دلیل، روانشناسان از روش‌های متنوعی برای درمان بهره می‌جویند.

در دیوان پروین، چند نوع از اختلالات روانی در شخصیت‌های داستان‌ها دیده می‌شود: از جمله؛ خودبزرگ‌بینی (حکایت گل و خاک و حکایت ناهل)، حقارت و خودکم‌بینی (حکایت پایمال آز)، افسردگی، گوشه‌گیری، اضطراب و نیز صفات ناپسندی مثل حرص که پروین، این صفات را همراه با ناآگاهی و کمبود دانش، موانعی در رسیدن به سعادت می‌داند.

پروین به‌عنوان یک روان‌درمانگر، با استفاده از روش‌های مختلف، تلاش می‌کند تا به درمان اختلالات شخصیتی و روانی انسان بپردازد.

الف- شعردرمانی: شعردرمانی (poetry therapy)، یکی از رویکردهای جدید روان‌درمانی در عصر حاضر است. هدف روان‌درمانی، رفع دوگانگی و تفرقه بین ضمیر خود آگاه و ناخودآگاه است. شعر و داستان به‌خاطر ارتباط با دنیای درون می‌توانند، زمینه این ارتباط را فراهم سازند. همان‌طور که می‌دانیم، شعر واقعی، نوعی الهام است و ریشه در ضمیر ناخودآگاه دارد. بنابراین می‌تواند با ناخودآگاه مخاطب ارتباط برقرار سازد. در ادبیات فارسی، اشعار عرفانی ناب، به شکل بدیهه‌گویی، بروز می‌یابند و شاعر در سرودن این نوع اشعار، از خود اراده‌ای ندارد. مولانا، عطار و ازجمله پروین، از شاعرانی هستند که همه سروده‌هایشان منعکس‌کننده جنبه‌های خودآگاه و ناخودآگاه درونشان است. این نوع شاعران، با سرودن شعر، موجب تطهیر و تسکین درون خود و مخاطب می‌شوند. از آنجا که شعر با موسیقی همراه است. در تلطیف روح و پیشگیری و کاهش حالت‌های عصبی و روحی و آرامش‌بخشی مؤثر است. روان‌شناسان از موسیقی به‌عنوان یک ابزار درمانی برای کاهش و درمان روان‌پریشی‌ها استفاده می‌کنند. پیر.جی. لونگو، (Perie j. Longo) متخصص شعر درمانی، شعر را نوعی بیان و شرح حال خود می‌داند که در رشد و تعالی خود شاعر و دیگران مؤثر است (۱۹۹۷).

ب- معنادرمانی (Logo therapy): جست‌وجوی معنویت در زندگی، بر مبنای یک جهان‌بینی الهی، موجب درمان روحی انسان می‌شود. تلاش برای یافتن معنی در زندگی، اساسی‌ترین نیروی محرکه هر فرد، در طول زندگی است (ویکتور فرانکل، ۱۳۶۳: ۴۰-۱۳۹). پروین مانند دیگر شاعران و ادیبان، در جست‌وجوی یافتن حقیقت و معنای زندگی است تا مخاطب را از رخوت و بیهودگی و پوچی‌رهایی دهد. روان‌شناسان با آزمون‌های تجربی و آمارها، ثابت کرده‌اند که معنی‌جویی، حقیقتاً نیاز ویژه‌ای است که با درجه کم و یا زیاد، در تمامی انسان‌ها وجود دارد. بشر به‌ویژه نسل جوان ممکن است با ناچیز انگاشته شدن، فاسد شود (ویکتور فرانکل، ۱۳۸۲: ۲۵ و ۲۶). درمانگر نمی‌تواند به بیمار بگوید معنی چیست، ولی می‌تواند به وی نشان دهد که در زندگی معنایی هست و این معنا برای همگان قابل دسترسی است و زندگی معنای خود را تحت هر شرایطی حفظ می‌کند (ویکتور فرانکل، ۱۳۸۳: ۴۶).

اگر تعالی انسان نادیده انگاشته شود، وجود نیز منحرف می‌شود و به سطح جسمانی تنزل می‌یابد (ویکتور فرانکل، ۱۳۸۲: ۵۱).

با توجه به اینکه در سراسر دیوان، مضامین اخلاقی و عرفانی وجود دارد، اهمیت معنی و حقیقت‌جویی پروین به‌طور واضح مشهود است.

ج- پیسکودرام: (Psychodrama)، نوعی روش درمانی است که در آن «بیمار را وادار می‌کند تا موقعیت‌هایی را که باعث پریشانی او شده است، تحت‌نظر یک روانکاو دارای صلاحیت، نمایش دهد.

روانکاو نیز به این طریق، نسبت به مشکل بیمار، بینش بیشتری پیدا می‌کند» (نرمان، ل. مان، ۱۳۶۴: ج ۱: ۶۱۴).

از آنجایی که بسیاری از داستان‌ها و حکایات پروین، نمایش و تمثیلی از زندگی روزمره ما انسان‌هاست و نیز تنوع حکایت‌ها و تعدد شخصیت‌ها و تصویرسازی و توصیف حالات، موجب می‌شود که مخاطب صحنه نمایش را در ذهن خود مخیل سازد و ناخودآگاه به ارزیابی و داوری شخصیت‌های داستان پردازد و به پالایش درونی خود و افزایش درک و آگاهی نسبت به رفتارهای ناپسند و پسندیده توفیق یابد.

«پیسکودرام موجب افزایش میزان بینش و بصیرت، آرامش و صبر در برابر رنج‌ها و مصیبت‌ها، هم در بازیگر و هم بیننده‌ای که دچار عدم تعادل شخصیتی است، می‌شود» (ارنست جونز، ۱۳۹۶: ۴-۳۳۳).

حکایت «دومحضر» از جمله حکایات به‌کاررفته در دیوان است که برای این شیوه درمانی مناسب است. ه- ارتباط کلامی (interview): از نظر روانشناسان، یکی از راه‌های شناخت و درمان بیمار، ارتباط کلامی است. «سؤال و جواب‌هایی که بین آن‌ها رد و بدل می‌شود، آشکارکننده بسیاری از رازهای نهانی بیمار است (نرمان ل. مان، ۱۳۶۴: ج ۱: ۷۱). آبراهام مزلو (Abraham mazlow)، یک رابطه سالم و سازنده، بین بیمار و درمانگر را برپایه خوب گوش‌دادن به سخنان بیمار، احترام به بیمار، صراحت‌گویی‌ها، سرزنش نکردن و تأیید می‌داند (مزلو: ۱۳۷۵: ۳۲۹).

با توجه به این‌که پروین، در اغلب حکایات خود از شیوه مناظره استفاده کرده است، در حکایات او یک طرف مناظره، همانند یک مشاور و راهنما و درمانگر است و از آنجا که شعر، ابزار مفیدی برای مکاشفه باطن است، می‌توان گفت که پروین، همانند یک درمانگر، ابتدا اجازه می‌دهد که درمانگر با شیوه تداعی آزاد، به بیان آزادانه تمایلات سرکوب‌شده و کشمکش‌های درونی خود پردازد و سپس، همانند یک درمانگر با بی‌طرفی، در فضایی آرام و با مهر و شفقت، به درمان مشکلات روحی، ارتقا و تعالی و تصعید صفات می‌پردازد. حکایت «باد بروت» از جمله نمونه‌ها و حکایات فراوانی است که می‌توان نام برد.

و- طنز و هزل: (Irony-Satire)، طنز و هزل از نظر روانشناسان هم مکانیسمی دفاعی است و هم یک شیوه درمانی. با بررسی و تحلیل طنزها می‌توان به اسرار و ویژگی‌های درونی افراد پی برد. پروین اعتصامی از زبان شخصیت‌های داستان و به شیوه طنز به بیان و درمان بعضی رفتارهای نابسامان می‌پردازد. حکایت «سیر و پیاز»، «مست و هوشیار» و «سپه‌روی» از جمله این موارد هستند.

ز- روان‌پالایی: براساس گفته ارسطو، شعر زیبا، پالایش‌دهنده روح است. کاتارسیس یا روان‌پالایی (Psycho Catharsis) از نظر ارسطو، تأمین سلامت روان، از طریق بیان مؤثر عواطف است (ویلیام، ج. گریس، ۱۳۶۳: ۵۵).

در عرفان، اعتراف به گناه و تخلیه درون، موجب پالایش روان می‌شود در روانشناسی نیز تخلیه احساسات و عواطف را روشی برای درمان روان می‌دانند (اعتمادی، ۱۳۸۳: ۸۵).

دکتر شفیع‌آبادی، تخلیه هیجان‌ها و آزادسازی هیجان‌های درونی را برای تسکین شخص و بهبود رفتار مؤثر می‌دانند (شفیع‌آبادی، ۱۳۶۵: ۴۰).

پروین اعتصامی با سرودن اشعار و نقل حکایت‌های مختلف به تخلیه روحی و عاطفی خود پرداخته است و مخاطب شعر او نیز می‌تواند با همذات‌پنداری همانندسازی خود با شخصیت‌ها به تخلیه روحی بپردازد.

۴- بررسی خصوصیات انسان کامل و خودشکوفای در دیوان پروین

آبراهام مزلو از جمله روانشناسان انسان‌گرا است. «او برای انسان سرشتی متعالی قائل است که ذاتاً گرایش به صلح، آرامش، زیبایی و حقیقت و... دارد و به همین دلیل، رفتارهای نامعقولی چون پرخاشگری شرارت‌آمیز از نظر او واکنش بنیادی نیست؛ معلول است نه علت، زیرا همین فرد با روان‌درمانی سالم‌تر می‌شود (شفیع‌آبادی، ۱۳۶۵: ۳۹۲).

کارل راجرز (RajerzCarl) نیز همانند مزلو، انسان را ذاتاً، نیک‌سرشت می‌داند. به عقیده او شخصیت انسان، «مرکب از خود واقعی و خود آرمانی» است که در صورت تباین بین این دو حوزه، ناسازگاری در درون او پدید می‌آید (پارسا، ۱۳۷۸: ۷-۴۷۶).

آبراهام مزلو، مهم‌ترین مسئله را ساختن انسان شایسته، خود تکامل‌دهنده می‌داند و او را انسان والا و خودشکوفای می‌داند (مزلو، ۱۳۷۴: ۴۱). تعریفی که آبراهام مزلو از انسان خودشکوفای دارد، بسیار شبیه انسان کامل در عرفان اسلامی است (حجازی، ۱۳۸۹: ۹۴).

شاعران و نویسندگان سرآمد در ادبیات فارسی همانند عطار، مولوی، سعدی و... و همچنین پروین اعتصامی، همواره با این دید، به انسان نگاه کرده‌اند. با تحلیل و بررسی اشعار پروین اعتصامی درمی‌یابیم که هدف این شاعر، از سرودن اشعار تعلیمی و اخلاقی با محتوای عارفانه، متعالی ساختن انسان و تصعید و الایش صفات انسان به سوی کمال است. انسان کامل در ادبیات عارفانه ما، مطابق با انسان غول‌آسا در نظریه یونگ است (یونگ، ۱۳۷۷: ۳-۳۰۲).

در این گفتار، به تحلیل و بررسی خصوصیات انسان کامل و خودشکوفای در دیوان پروین و تطابق آن با نظریات روانشناسان در مورد انسان خودشکوفای می‌پردازیم.

الف- عشق غیرخودخواهانه: یکی از خصوصیات انسان کامل و فرد خودشکوفای، پیوند عقل و عشق است. از نظر آبراهام مزلو «چنین کسانی بیشترین محبت را به نوع بشر دارند و عشق آن‌ها، نتیجه نیاز به

وابستگی و محبت نیست؛ بلکه در نتیجه رشد، بلوغ فطری و خودشکوفایی ایشان است» (آبراهام مزلو: ۱۳۷۵، ۲۷).

از نظر وی «افراد سالم می‌توانند عاشق افرادی شوند که دیگران، آن‌ها را به خاطر نقایص بسیار آشکارشان دوست ندارند. این عشق در برابر نقایص، نابینا نیست، بلکه به سادگی از این نقایص مشهود چشم می‌پوشد (همان، ۲۷۲). در دیوان پروین اعتصامی حکایاتی وجود دارد که نمایانگر اعتقاد پروین به این نوع عشق است. حکایت «گل پژمرده» نمایانگر این نوع عشق است. در حکایت «لطف حق»، نمونه‌ای از عالی‌ترین نوع عشق که همان عشق مادر به فرزند و خداوند به بنده خویش است، دیده می‌شود که با عشق‌های سطحی و گذرا، تفاوت دارد.

پروین هم اعتقاد دارد که عشق غیرخودخواهانه، چشم بصیرت را می‌گشاید و موجب وارستگی انسان می‌شود. در حکایت «دیده و دل» به بیان تفاوت عشق نازل با عشق تکامل یافته می‌پردازد. پروین به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به بیان جهان‌بینی والای خود می‌پردازد. عشق پروین به پدرش که در دیوان او کاملاً مشخص است، نیز نمونه‌ای از عشق یک انسان کامل و خود شکوفاست.

ب- تمایل به عزلت و گوشه‌نشینی: آبراهام مزلو عقیده دارد: «افراد خودشکوفا می‌توانند بدون زیان رساندن به خود و بدون ناراحتی برخلاف افراد معمولی به انزوا و خلوت روی بیاورند. شاید افراد دیگر این را به حساب سردی، تکبر، نداشتن عاطفه یا عداوت بگذارند؛ ولی انزوای ایشان، به دلیل بی‌نیازی از تحسین و تأیید و حمایت دیگران است، ضمن علاقمند بودن به سرنوشت آن‌هاست» (آبراهام مزلو، ۱۳۷۵: ۲۲۵).

حکایت «سیمرخ» پروین و نیز حکایات دیگر نشان‌دهنده این حقیقت است که، زمانی که انسان در تنهایی خویش به تفکر و تعقل می‌پردازد، بسیاری از حقایق برای او آشکار می‌شود.

ج- تصعید و الایش: در عرفان اسلامی و در ادبیات تعلیمی، همواره تأکید بر کم‌توجهی به نیازهای عادی و جسمانی و توجه به نیازهای روحانی و والاتر است.

از نظر آبراهام مزلو، گرایش توده مردم به سمت نیازهای پست‌تر است و تنها افراد سالم و خودشکوفا می‌توانند، یک ارتباط هماهنگ، منسجم و پویا بین این دو نوع ارزش، قائل شوند و به صورت پایدارتری ارزش‌های والاتر را انتخاب کنند. بنابراین توانایی‌های والاتر انسان، نه بر زهد و کناره‌گیری غریزی، بلکه بر رضامندی غریزی مبتنی می‌باشد. به شرط آنکه این رضامندی غریزی، به سوی رشد و ارتقا قرار گیرد (مزلو: ۱۳۷۴: ۴-۱۳۹۱).

پروین اعتصامی نیز بر بی‌توجهی به ارضای نیازهای حیوانی و اولیه و تصعید صفات پست و تبدیل آن‌ها به صفات عالی تأکید دارد. مبارزه با حرص و آز و تقوی پیشه‌کردن، از مضامین پرتکرار شعر پروین

اعتصامی است. حکایت «بی‌آرزو»، «پایمال‌آز»، «جان و تن»، «سرود خارکن» و «رهایی» و «ترک حرص» گویای این عقیده است.

د- معصومیت ثانویه: «معصومیت ثانویه» از نظر آبراهام مزلو حالتی است که «در آن افراد، بی‌شائبه، بی‌تزییر، فاقد انتظارات قیاسی، بدون «بایدها» و نبایدها و وارسته از هوس‌ها و عادت‌ها هستند.» (مزلو: ۱۳۷۴: ۱۷).

با نگاهی به اشعار پروین درمی‌یابیم که شخصیت این شاعر، منطبق با شخصیت انسان خودشکوفاست و همواره مخاطب را به این سمت هدایت می‌کند. سادگی کلام، واژگان، ساختار دستوری غیرپیچیده، توصیف‌های راحت، دعوت به بی‌آلایشی و همه این‌ها نشان از روح پاک و ساده او دارد. حکایت‌های «روش آفرینش»، «وجود پاک»، «گنج ایمن»، «آرزوها»، «نکته‌ای چند» مطابق با همین نظریه هستند. شخصیت سالم و خودشکופا می‌تواند همه جنبه‌های هستی خود، از جمله، نقاط ضعف و کاستی‌های خود را بپذیرد. اشخاص سالم موانع را تحمل می‌کنند و تسلیم ناکامی نمی‌شوند (دوآن شولتس، ۱۳۸۲: ۲۹). گاردن آلپورت (Garden Allport)، نخستین نظریه‌دان شخصیت است که افراد بالغ و بهنجار را مورد بررسی قرار داده است، برعکس فروید که نظریه‌هایش متوجه افراد روان‌نژند بود. از نظر آلپورت، شخصیت سالم متوجه دیگران است و به هیچ‌روی خودمدار نیست. کمال و توفیق دیگران برای او به اندازه رشد و اعتلای خودش اهمیت دارد.

آلپورت، خصیصه مدارا با ناکامی را از دیگر ویژگی‌های شخصیت سالم می‌داند. حکایت‌های «جولای خدا»، «کارگاه»، «مور و مار»، «سرود خارکن» و «عمل» حاوی این مضامین هستند. اشخاص سالم به جهان خویش، عینی می‌نگرند و واقعیت را همان‌گونه که هست می‌پذیرند. از نظر آلپورت، داشتن مهارت کافی نیست بلکه باید این مهارت‌ها را به شیوه‌ای صمیمانه و متعهدانه به کار برد (دوآن شولتس، ۱۳۸۲: ۳۰). از نظر آلپورت، انجام کار در حد متوسط یا کافی، افراد سالم خودشکופا را امتناع نمی‌کند. افراد خودشکופا می‌خواهند در راه تلاش، برای ارضای انگیزه‌هایشان به عالی‌ترین سطوح مهارت و شایستگی دست یابند.

و- منطق، علم، عقل سلیم، قضاوت نیکو، فرهنگ‌پذیری، مسئولیت، نقشه‌کشیدن، عقل‌گرایی از نظر آبراهام مزلو جزء خصوصیات افراد شکوفاستند (مزلو، ۱۳۷۱: ۱۶-۱۱۵). این ویژگی‌ها در دیوان پروین بسیار مورد توجه بوده است. سعی پروین همواره بر این بوده است که نگاه مخاطب خود را به سوی این صفات معطوف کند. «آئینه معنی»، «آتش نفسانی»، «سود خود»، «دیده روشن‌بین» حاوی این مضامین هستند.

ز- مناظره میان شخصیت‌های بشری و غیربشری که در یک صفت یا یک ویژگی مقابل یکدیگرند. حکایت‌های کرباس و الماس، کوه و کاه، گرج و سگ، گل و خاک، گرج و شبان، توانا و ناتوان، پایه و دیوار، مور و مار، گل و خار، نشان می‌دهد که پروین نگاه تک‌بعدی به جهان نداشته است. بلکه جهان را پیوستاری می‌بیند که تمامی صفات از نهایت خوبی، زیبایی، عدالت و... تا نهایت بدی، زشتی، ظلم و... در آن جمع شده‌اند. این خود گویای وسعت دید و گستره تفکر او درباره زندگی است.

۶- نتیجه‌گیری

با تحلیل و بررسی روانشناختی اشعار پروین اعتصامی به این نتیجه رسیدیم که میان شخصیت‌های حکایات پروین، ذهن و روان خود پروین و ویژگی‌های شخصیتی وی ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. شخصیت‌های حکایت‌ها، نمادی از خود پروین و تمثیلی از ویژگی‌های روحی و روانی وی و انسان‌هایی است که پروین با آن‌ها زندگی کرده است.

برخی از شخصیت‌ها، تا حدی دچار افسردگی، خودبزرگ‌بینی و خودکم‌بینی و ترس هستند و در مواجهه با رویدادها و افراد دیگر، اغلب از مکانیسم درک‌گریزی، فرافکنی و دلیل‌تراشی استفاده می‌کنند. پروین همواره همانند یک روان‌درمانگر، اجازه می‌دهد تا شخصیت‌ها به بیان آزادانه عقاید، آلام، آرزوها و مشکلات خود بپردازند و سعی می‌کند با تغییر نگرش آن‌ها نسبت به زندگی، گشودن افق وسیع‌تر در برابر دیده‌های آن‌ها، توجه به معنویات و بی‌ارزش شمردن نیازهای حیوانی و جسمانی در برابر نیازهای روحی، اعتقاد به قضا و قدر، تشویق به کسب علم و دانش و حقیقت‌بینی و افزودن تقوی و ایمان، آن اختلالات و مشکلات را برطرف کند. همچنین دریافتیم که پروین اعتصامی به‌عنوان یک شاعر و روان‌درمانگر با روش‌های معنادرمانی، شعردرمانی، پسیکودرام، ارتباط کلامی، طنز و روان‌پالایی به درمان روحی و روانی شخصیت‌ها و مخاطب می‌پردازد.

با مطالعه و بررسی اشعار و نظریات پروین، درمی‌یابیم که شخصیت پروین، شخصیت یک فرد سالم و کامل و خودشکوفاست. پروین با تصعید و الایش صفات خود و شناخت، دستیابی و مدارا با ناخودآگاه خویش به چنین شخصیتی دست یافته است. او به مخاطب خود کمک می‌کند تا با تصعید صفات که نوعی مکانیسم دفاعی است، به تعالی و تکامل انسانی و سعادت دست یابد. مکانیسم‌های دفاعی مثبت و بهنجار در میان شخصیت‌های داستان شعر او بیشتر از مکانیسم‌های دفاعی نابهنجار استفاده شده است. همچنین، دریافتیم که بین ادبیات و روانشناسی پیوند عمیق و تنگاتنگ وجود دارد. با این تفاوت ظاهری که علم روانشناسی، مستقیماً به بررسی نقاط ضعف و قوت روحی و روانی انسان و درمان آن‌ها می‌پردازد ولی ادبیات به‌گونه غیرمستقیم، این کار را برعهده دارد. این تلاش‌ها برای پیوند هر چه بیشتر این دو علم و با هدف تکامل انسان‌هاست.

منابع:

کتاب‌ها

- آبراهام مزلو. (۱۳۷۵). *انگیزش و شخصیت*. ترجمه احمد رضوانی. انتشارات آستان قدس رضوی. چاپ چهارم. مشهد.
- آبراهام مزلو. (۱۳۷۴). *افق‌های والاتر فطرت انسان*. ترجمه احمد رضوانی. آستان قدس. چاپ اول. مشهد.
- احمدوند محمدعلی. (۱۳۶۷). *مکانیسم‌های دفاعی روانی*، انتشارات بامداد. چاپ اول. تهران.
- اکبری منوچهر. (۱۳۸۶). *مجموعه مقالات نکوداشت پروین اعتصامی*. چاپ اول. خانه کتاب. تهران.
- ارنست جونز، مارت روپر، و... (۱۳۶۶). *رمز و مثل در روان‌کاوی*. ترجمه جلال سناری. انتشارات توس. چاپ اول. تهران.
- اعتمادی، احمد. (۱۳۸۳). *روان‌درمانی*. مؤسسه خدمات فرهنگی رسا. چاپ اول. تهران.
- اعتصامی، پروین. (۱۳۲۰). *دیوان پروین اعتصامی، با مقدمه محمد تقی بهار*، تهران. ابوالفتح اعتصامی.
- پارسا، محمد، ۱۳۷۸، *بنیادهای روان‌شناسی*. نشر سخن. چاپ اول. تهران.
- حجازی، بهجت السادات. (۱۳۸۹). *طبیعیان جان*. دانشگاه فردوسی مشهد. چاپ اول. مشهد.
- دوآن، شولتس. *روانشناسی کمال*. ۱۳۸۲. ترجمه گیتی خوشدل. نشر پیکان. تهران.
- سیاسی، علی اکبر. (۱۳۴۹). *روان‌شناسی شخصیت*. چاپ. نشر ابن سینا. تهران.
- شفیعی آبادی و ناصری. (۱۳۶۵). *نظریه‌های مشاوره و روان‌درمانی*. مرکز نشر دانشگاهی. چاپ اول. تهران.
- مولوی، جلال الدین. (۱۳۵۹). *مثنوی*. تصحیح نیکلسون. امیر کبیر. چاپ ششم. تهران.
- نرمان ل. مان. (۱۳۶۴). *اصول روان‌شناسی*. ترجمه ساعتچی. انتشارات امیر کبیر. چاپ هشتم. تهران.
- فرانکل، ویکتور. (۱۳۶۳). *انسان در جستجوی معنا*. ترجمه صالحیان و مهین میلانی. نشر آذر. چاپ اول. تهران.
- ویلیام. ج. گریس. (۱۳۶۳). *ادبیات و بازتاب آن*. ترجمه بهروز عرب دفتری. مؤسسه انتشارات آگاه. چاپ اول. تهران.

- یونگ، کارل گوستاو . (۱۳۷۷). *انسان و سمبول‌هایش*. ترجمه محمود سلطانیه. نشر جامی. چاپ اول. تهران.
- Perie j. longo, 1997, poetry as therapy, www, poetry.org.new York

مقاله‌ها

- بشارت، محمد علی، (۱۳۸۴). *بررسی رابطه کمال‌گرایی مثبت و منفی و مکانیسم‌های دفاعی*. پژوهش‌های روان‌شناختی. دوره ۸، شماره ۱ و ۲.
- شریفی مقدم، آزاده و بردبار آناهیتا. (۱۳۸۹). *نمایزگونگی جنسیت در اشعار پروین اعتصامی*. دو فصلنامه علمی پژوهشی علوم‌انسانی. زبان پژوهی دانشگاه تهران. سال دوم. شماره ۳.